

PRESENTACIÓN: EVOCACIÓN DE CASTROLANDÍN

Xurxo M. Ayón Vila e Felipe Criado Boado

Instituto de Estudios Galegos Padre Sarmiento

Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Xunta de Galicia

Resumo

Este traballo constitúe unha síntese dos traballos de investigación desenvolto polo Laboratorio de Arqueoloxía do Instituto *Padre Sarmiento* de Estudos Galegos e a *Fundación Terra Termarum* sobre o Patrimonio Cultural do concello de Cuntis. O volume recolle aportacións sobre xacementos e aspectos da historia desta terra dende a Prehistoria Recente deica os actuais proxectos de recuperación, posta en valor e divulgación social do rico Patrimonio cuntiense.

Palabras Chave

Cuntis, Arqueoloxía da Paisaxe, Patrimonio Cultural, Desenvolvemento Comunitario Local, Revalorización do Patrimonio, Divulgación Social.

Abstract

This work is a synthesis of historical and archaeological research developed by the Laboratory of Archaeology of the *Padre Sarmiento* Galician Studies Institute and the *Terra Termarum* Foundation about the Cultural Heritage of the Council of Cuntis. This volume starts with a series of studies about archaeological and different issues on History of this land from the Recent Prehistory to the present projects on Heritage Reassessment and Social Dissemination of the rich Heritage of Cuntis.

Keywords

Cuntis, Landscape Archaeology, Cultural Heritage, Local Community Development, Heritage Reassessment, Social Dissemination

Contaban os vellos un conto que, coma todos os contos, teñen unha historia detrás. Pero hoxe en día esa historia xa non conta nada e caseque non hai quen escoite ou lembre as vellas contas e contos dos vellos. Pese a iso, tres anos de esforzo de variada xente fixeron que na actualidade Castrolandín non sexa ningún conto, senón real e con ideas e posibilidades para facerse máis real: Castrolandín aínda pode facer historia revivindo no presente a historia mediante a recuperación dos vellos contos dos vellos.

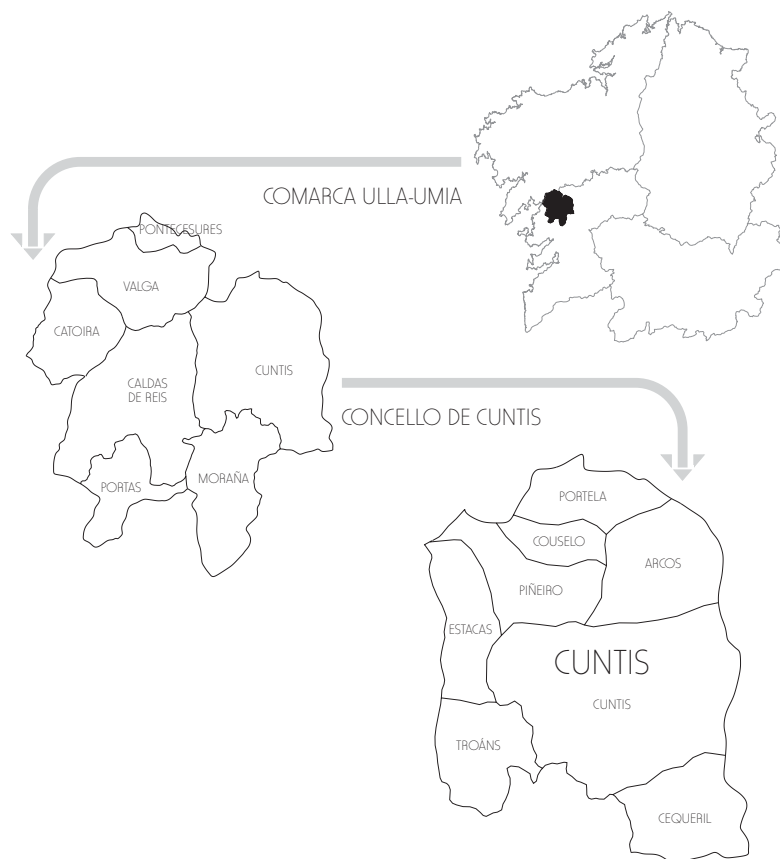

Figura 1: Ubicación do concello de Cuntis.

CONTABAN OS VELLÓS UN CONTO

No castro viven os mouros. Pola noite as moursas do castro baixan ás pozas do rego que pasa a carón do castro. Alí lavan as súas caras branquiñas, peitean os seus cabelos e agochan os seus tesouros. Un día un mozo da aldea veu a unha delas e namorou da súa fermosura. A moursa díxolle que se quería romper o encanto e casar con ela, tiña que voltar pola noite cun bólo de pan quente. Pero cando chegou onda ela, o bólo estaba frío e a moursa, ó collelo para tirar un belisco do seu pito, deixou caer espantada, converteuse en serpe e meteuse na auga. O mozo morreu ali mesmo.

Dende aquela, a xente evitaba o río e procuraba non subir ó castro. Cando alguén atravesaba o río cunha cunca de leite recién muxido, o leite cortábase e tornaba sangue. No sangue crecían moi ben as troitas, cas suas pintas roxas. Só os homes pescaban as troitas que en cambio fuxían das mulleres.

Un día un pescador veu a outra moursa peiteando os cabelos no reflexo das augas do río. Pediulle casar con ela. A moursa díxolle que volvera pola noite e que ela viría en forma de serpe e que para a desencantar tiña que darlle un bico nunha flor roxa que levaría nos beizos, e que ademais lle trouxera unha cunca de leite.

O mozo voltou pola noite. A serpe apareceu e bebeu todo o leite que o mozo trouxera. Despois de bebela, subiulle polos pés e o corpo ata o pescozo. O mozo aguantou o noxo que lle daba e bicou a flor roxa que levaba nos beizos. De súpeto, a serpe desencatouse, a moursa tornou muller e marchou co mozo para a aldea, onde casaron, tiveron moitos fillos e viviron cos tesouros que os mouros agachaban no río.

Dende aquela as mulleres xa poden volver ó río, atravesalo cos cántaros de leite, e os mouros enterráronse no castro e non saen nunca del. Só nas noites de San Xoán, xúntanse e prenden unha coroa de lumes na croa do castro e botan rodas ardendo dende o castro abaixo para lembrar a todos os veciños do val o seu antigo esplendor e gloria.

Figura 2: A vila de Cuntis co castro de Castrolandín ó fondo.

OS CONTOS TEÑEN HISTORIA ...

Cando aínda non había Arqueoloxía e ninguén estudiaba a Prehistoria, cando nin tan sequera se sabía que era a Prehistoria, os nosos antigos paisanos puxeron en orde cousas do mundo que non entendían, os monumentais e chamativos restos dos poboados protohistóricos que chamamos *castros*, dicindo que eran o lugar no que vivían uns seres míticos, antigos pero aínda presentes, ós que chamaban *mouros* e que non tiñan nada que ver cos mouros históricos.

Como bos seres míticos, os *mouros* levaban unha existencia paralela á dos seres humanos. Chegaran aquí moito antes que os humanos. Pero seguían vivindo aquí e compartindo un espacio común cos paisanos e aldeáns. Mantiñan incluso relacións ocasionais.

Sen embargo esas relacións non eran constantes nin fluídas. Eran dous grupos distintos: os paisanos, pobres, traballadores, faces queimadas polo sol; os *mouros* ricos, solaregos, caras brancas. Os paisanos vivían na aldea, no agro, sobre a terra; os *mouros* nos castros, no monte, na auga.

As relacións en ámbolos dous estaban sometidas a códigos estritos. En particular estáballes vetado o casaren. A non ser que previamente os mouros foran desencantados e abandonasen o seu grupo (*casasen para fóra*) para convertírense en mulleres normais.

A 'normalidade' da muller era ser a de ser nai. A familia campesiña baseábase sobre todo na reprodución do grupo doméstico para ter a capacidade de traballo suficiente para asegurar a supervivencia. A muller como nai e o leite como alimento garantían a descendencia e polo tanto a perpetuación da familia, abríndolle un lugar na Historia.

As *moursas* non eran 'normais'. Non se lles coñecía descendencia e en cambio andaban todo o día enfeitándose fachendosas; coqueteando, diríamos hoxe en día. O seu ambiente natural era a auga, líquido contrario ó leite ata o punto de que éste, ó entrar en contacto con ela tornaba en sangue. Porque mentres o leite é o líquido maternal por excelencia, o líquido nutricio, alimento primeiro e orixinal que dá a vida, a auga vencellábase dalgún xeito á vida disoluta e sen compromisos.

Cando o achegamento entre humanos e *mouros*, entre homes e *moursas*, se realizaba segundo pautas correctas, que no fondo querían dicir que os homes debían non só cortejar ás moursas (bica-la flor roxa que é unha metáfora do seu órgano sexual) e empregalas para o seu solar (*ca moursa metes o dedo no bólo de pan quente e tírase un pedazo do seu pito*), senón casar con elas, convertilas en esposas e nais (como sinala a inclinación da moursa cara o leite: a domesticación da potencia sexual da súa feminidade para poñela ó servizo da maternidade) e traer a casa unha muller que engadise fillos e riqueza, entón as

Figura 3: Celebración do S. Xoán na croa do castro (ano 2001).

mouras desencantábanse e transformábanse en mulleres normais.

Pero cando a aproximación entre humanos e *mouras*, entre homes e *mouras*, fallaba, derivábanse grandes estragos. Os humanos podían morrer e, como mínimo, ámbolos dous grupos quedaban unha vez máis e tal vez para sempre apartados e distanciados. O monte e a auga, sendo ésta o oposto da terra e aquel un terreo non doméstico (como a casa ou o *agro*) nin frecuentado nos labores cotiáns, funcionaban daquela como as fronteiras que marcaban a distancia entre o espazo humano e mailo mítico. Transitar polo monte ou achegarse ó río podía supor un encontro cos *mouras* e converterse nunha experiencia perigosa ou alomenos non desexada.

Só no *San Xoán*, para evocar esa vella historia e en parte conxura-los seus medos, os humanos xuntan leña na croa de Castrolandín, prenden a súa *lumeirada*, acenden unha guirnalda de lume arredor do castro e, recuperando unha tradición que se perde na noite dos tempos das tradicións míticas célticas, botan a andar rodas de lume coma os antigos moradores do castro facían ó longo da pendente.

... PERO A HISTORIA XA NON CONTA NADA

Todo o anterior xa pasou. Agora ninguén sabe nada. Ós propios ollos dos nosos maiores, os antigos *contos* deviron en chistes. Namentres, mozos e nenos xa non entenden estes relatos, non saben que foron os castros segundo os seus pais e avós. A duras penas o fai a escola, pero ninguén lles contou unha narrativa substitutoria daquela outra.

Ténse perdido o senso de lugar, a tradición e o tempo. Os castros perecen abandonados e a cultura empobrécese. Hai sesenta anos que xa ninguén acendía a *lumeira* nin prendía a guirnalda de lume arredor do castro. Pasenñamente incluso a lembranza destas tradicións esmorecía na memoria e o seu lugar é ocupado por novos referentes.

Hoxe en día é máis doado ver un OVNI sobre Castrolandín, que ver ós seus veciños prender alí enriba a fogueira de *San Xoán* en lembranza das vellas tradicións e *mouras* do castro.

CASTROLANDÍN NON É NINGÚN CONTO

Pero esa traxectoria crebou. A inefable liña do tempo parece que quixo parar un pouco en Castrolandín e tornarse cara o vello e a tradición. Castrolandín reverdece sobre o bosque de piñeiros. A súa lumeira de *San Xoán* volveuse prender por dous anos consecutivos (2001 e 2002). Ten sido recuperado como espazo social e de socialización, de uso e de relación entre veciños e público alleo.

O presente de Castrolandín é o dun conto do pasado en vías de facerse realidade.

O seu propio presente non é conto ningún: a converxencia, excepcional na nosa terra, dunha serie de axentes, circunstancias, intencións e posibilidades, comezou a recuperá-la historia de Castrolandín para poñela ó servizo do presente.

Neste punto cómpre facer unha **breve historia** dun proxecto recente. A comunidade de montes de Castrolandín e a Asociación de Amigos dos Castros de Cuntis converxen no ano 2000 para poñeren en marcha unha ambiciosa intención de recuperación do castro.

Estas instancias pónense en contacto co -daquela- *Laboratorio de Arqueoloxía e Formas Culturais* (LAFC) da Universidade de Santiago (na actualidade *Laboratorio de Arqueoloxía do Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento*) para atopar-la fórmula máis axeitada para a posta en valor do sitio. Comprométese a colaboración dos veciños, celébranse reunións, párense ideas, ensáianse situacións diversas...

Como froito de todo iso chégase ó acordo de elaborar e executar un **Plan Director para a posta en valor de Castrolandín**.

Figura 4: Entidades vencelladas á Fundación Terra Termarum.

Cedo chegamos á conclusión de que compría constituír unha unidade de xerencia ou institución que encetase o proxecto, resolvendo para comezar o problema da cesión de terreos. Así xurde a idea de constituí-la **Fundación Terra Termarum de Castrolandín**, cun padroado que está constituído a partes iguais por representantes do concello, comunidade de montes e a Asociación de Amigos dos Castros. Nos estatutos desta fundación recóllense como obxectivos a conservación e promoción do xacemento, cuns terreos que lle son cedidos por un tempo de 30 anos. A súa constitución foi facilitada e posibilitada pola aportación de capital social do Concello de Cuntis procedente das súas partidas presupostarias propias.

Pero Castrolandín aínda pode facer historia.

Avístase agora o futuro de Castrolandín. As ambicións do presente teñen realmente a oportunidade de convertirense nos actos dun mañá comprometido coa recuperación de Castrolandín, da súa historia e tradición.

O futuro de Castrolandín é o dun conto do pasado que se faga realidade.

Co Plan Director proxectado procúrase deseñar unha actuación que permita en cinco anos recuperar Castrolandín como recurso socio-cultural para a bisbarra Ulla-Umia.

Figura 5: Presentación oficial da *Fundación Terra Termarum* (ano 2001)

UN VOLUME SOBRE O PATRIMONIO CULTURAL DE CUNTIS

A recuperación do xacemento de Castrolandín serviu de eixo vertebrador de toda unha serie de actividades de posta en valor do Patrimonio Cultural de Cuntis desenvoltas nos dous últimos anos. Entre estas iniciativas destacan a realización dunha exposición na Biblioteca Municipal sobre a cultura castrexa, a organización dun ciclo de conferencias sobre a Prehistoria e o Patrimonio Arqueolóxico do concello así como a recuperación da festa tradicional do San Xoán na Chan do Castro de Castrolandín.

Dentro deste marco de actuacións plantexouse a posibilidade dende o LAR do IEGPS da elaboración dun volume monográfico sobre Cuntis integrado na serie *Traballos de Arqueoloxía e Patrimonio* (TAPA). Esta liña de publicacións materializa a perspectiva arqueolóxica asumida pola nosa institución, levando á práctica unha estratexia de investigación que defende o artellamento de proxectos plantexados como programas de Xestión Integral do Patrimonio, nos que o coñecemento xerado pola disciplina arqueolóxica revirta na sociedade mediante a súa revalorización e divulgación.

Cómpre destacar que a Arqueoloxía tradicional apenas tratou o problema da difusión social do coñecemento histórico. Deste xeito, por exemplo, as intervencións en xacementos arqueolóxicos limitáronse ó desenvolvemento de campañas de escavación, cuns resultados -raramente publicados- que só trascenderon en círculos de especialistas e profesionais. Polo tanto, convértese en proxectos subsidiarios á propia sociedade que paradoxicamente é o axente que os financia na meirande parte das ocasións.

Esta circunstancia pódese relacionar cunha perspectiva excesivamente academicista que obvia a natureza e función social dunha disciplina humanística como a Arqueoloxía. Todo isto explica que se teña marxinado -de maneira inconsciente a miúdo- o traballo co produto sociocultural da investigación arqueolóxica por antonomasia: o Patrimonio Arqueolóxico. Asemade as iniciativas que xurden por parte da poboación interesada neste tema, como son asociacións de afeccionados á Arqueoloxía, apenas son escoitadas por parte dos especialistas e da Administración.

Figura 6: Detalle da exposición sobre a cultura castrexa organizada pola Asociación no ano 2001

Como contrapunto a esta situación o presente volume tentar cubrir un triple obxectivo editorial:

- En primeiro lugar cubrí-lo baleiro de investigación arqueohistórica existente sobre a comarca cunha obra de síntese (ou estado da cuestión) de carácter divulgativo que recolla os diferentes traballos desenvoltos nos últimos dez anos en Cuntis. Neste

senso preséntanse os resultados das intervencións arqueolóxicas levadas a cabo en Cuntis polo LAR do IEGPS no marco de diferentes proxectos.

- Divulga-lo labor de investigación inédito levado a cabo primeiramente pola *Asociación de Amigos dos Castros* e posteriormente pola *Fundación Terra Termarum*, materializado en senllos traballos de pescuda etnográfica, recollida de lendas e tradicións, inventariado de xacementos arqueolóxicos, defensa do Patrimonio, etc...
- Culmina-lo proceso de recuperación do Patrimonio Cultural de Cuntis cunha obra que recolla os textos das conferencias impartidas no Ciclo *sobre Patrimonio Cultural* celebrado na capital municipal no 2001.

Partindo destes presupostos o presente volume organízase coma un compendio de diferentes capítulos independentes (e á súa vez interrelacionados) que tratan monograficamente unha temática arqueohistórica ou xacementos concretos da zona de Cuntis. Estableceuse como fío conductor unha orde diacrónica na presentación dos apartados que abranguen dende a Prehistoria Recente ata a actualidade.

Deste xeito o primeiro artigo versa sobre o xacemento habitacional máis antigo coñecido na zona de Cuntis correspondente a un momento do Neolítico Final-Idade do Bronce. O sitio arqueolóxico de Anllada é un dos pucos casos coñecidos en Galicia no que se rexistra a sucesión de dous horizontes culturais representados polas cerámicas tipo '*Penha*' e campaniforme.

O estudo do material cerámico de Anllada lévase a cabo polo miúdo no segundo capítulo, encetando unha contextualización deses achádegos na Prehistoria Recente galega en función dos datos dispoñibles na actualidade, así coma unha detallada análise formal dos cacharros recuperados.

No terceiro artigo recóllese unha síntese sobre o fenómeno megalítico en Cuntis que aporta interesantes datos sobre aspectos tan diversos coma a existencia de túmulos en zonas apenas prospectadas anteriormente, o rexistro do folklore asociado a estas mámoas ou unha revisión da súa situación patrimonial e estado de conservación actual.

Co cuarto capítulo procurouse unha catalogación exhaustiva das manifestacións de arte rupestre prehistórica emprazadas no territorio do actual concello de Cuntis. Estas estacións intégranse no magno conxunto rupestre que se espalla polo veciño Campo Lameiro e amosan datos sobranceiros sobre novos achádegos, a paisaxe cultural e o estilo propio xerado polos habitantes da Idade do Bronce.

O poboamento castrexo é o obxecto de estudo do quinto apartado, no que se sintetizan os contidos da exposición organizada en Cuntis no ano 2001 pola

Figura 7: Talleres castrexos no castro de Castrolandín (San Xoán de 2002)

Asociación de Amigos dos Castros e na que se dá conta dos poboados da Idade do Ferro existentes na paisaxe cuntiense.

O sexto capítulo recolle os resultados da escavación desenvolta en 1993 no castro de Laxos, afectado pola construción do oleoducto Coruña-Vigo. Este xacemento presenta unha continuidade de poboamento ó longo de toda a Idade do Ferro e xunto co castro de Penalba en Campo Lameiro vén sendo o referente fundamental para coñecé-la evolución da cultura castrexa nesta zona de Galicia.

No séptimo artigo descríbese o proxecto de limpeza do castro de Castrolandín (2000) que permitiu a recuperación deste espacio así coma un mellor coñecemento da súa morfoloxía e estado real de conservación.

Co oitavo apartado lévase a cabo un traballo de síntese que viña sendo necesario dende hai tempo sobre a problemática da romanización nesta zona. Este fenómeno é crucial para a comprensión histórica de Cuntis, vila termal que xurde neste período e da que conservamos abundantes vestixios materiais, a meirande parte vencellados co culto ás divindades das augas.

O máis recente destes achádegos, unha ara clásica provinciana, ocupa a atención do noveno artigo, no que se aventura argumentadamente unha lectura epigráfica que leva a pensar na existencia dun teónimo inédito dentro do panteón galaicorromano.

No décimo capítulo recóllese unha investigación detallada sobre o monacato e a organización do espacio rural en época medieval no territorio da coñecida dende aquela como *Terra Termarum* ou *Termas de Cuntis*. Este traballo complementase coa hipótese exposta no undécimo apartado do volume no que se defende a existencia dunha ruta xacobeá ou camiño menor a Santiago (vencellada ó Camiño Portugués) que percorrería as terras de Cuntis e A Estrada.

O penúltimo artigo analiza unha manifestación senlleira do Patrimonio inmaterial como é o conxunto lendario e a tradición oral vencellada ós xacementos arqueolóxicos de natureza monumental espallados pola paisaxe de Cuntis.

Finalmente pecha o volume o proxecto marco deseñado polo LAr para a posta en valor do xacemento de Catrolandín. Neste texto sintetízanse a historia dos traballos efectuados sobre o castro e maila súa situación actual, os obxectivos arqueolóxicos e patrimoniais que se propón cubrir, a organización do traballo que posibilita este programa e os principios teóricos que sustentan unha estratexia de revalorización baseada na Arqueoloxía da Paisaxe.

FESTA S. XOÁN

23 de xuño pola noite

A recuperación dunha tradición

**“Cacharela ó redor
da chan do Castro”**

Sardiñas, empanada, bebida

e ... FESTA

AMIGOS
dos CASTROS
CUNTIS

PATROCINA:
Fundación Terra Termarum
Castrolandín